

Summary

In this article we analyze the problem of writers' literary identity as well as their self-identity against the background of new political system's creation in Oles Dosvitnyi's novel "The Quarzite". We struggle to determine development paths' tendencies of national literature and the problem of its tasks' genesis due to the social changes during 1920–1930th. Dichotomy of concepts "form" and "content" is comprehended, principles of "self" and "collective" distinction by characters in the novel are reviewed, the freedom/bondage opposition is analyzed, and approaches in forming of artistic thinking are clarified.

Keywords: self-identification, culture, geoculture, form, content, aesthetic.

УДК 821.161.2(430):398.2

Луцій С. І.,

кандидат філологічних наук,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
Національної академії наук України
(Київ)

КАЗКОВІ ЕЛЕМЕНТИ В РОМАНАХ Е. АНДІЄВСЬКОЇ

Е. Андіївська – поетеса, прозаїк, художниця з особливим світобаченням. Дослідниця А. Біла, аналізуючи світоглядні домінанти її поетичних творів, вживає поняття "дитинна мітотворчість", зокрема відзначає казковість часопростору у віршах поетеси [5].

Про казкові елементи в поезії Е. Андіївської йдеться у працях О. Астаф'єва [4], Ю. Бойчука [6], Ю. Лавріненка [7], а про казковість у прозі письменниці – у монографії О. Смерек "Романи Емми Андіївської: Художньо-філософські шукання. Міфологізм. Поетика образності"[8].

Оскільки до казкових образів Е. Андіївська неодноразово зверталася у великій прозі, предметом мого дослідження будуть такі твори, як: "Роман про добру людину" (1973), "Роман про людське призначення" (1982).

Після написання згаданих романів письменниця спробувала себе і в жанрі казки. У 2000 році побачила світ книга "Казки", до якої увійшли оригінальні казки-притчі. Е. Андіївська постійно наголошувала, що саме казки дозволяють знайти відповіді на цілий ряд філософських питань. Герої її казок-притч неодноразово повторюють: "Казка нікого не ображає" [1, 94]; "Кожна казка – це й так повчання" [1, 102]. Ідея всеперемагаючого добра – одна із головних у збірці "Казки". У "Казці про гуску, яку змушували нести прості яйця замість золотих" звучать такі роздуми з цього приводу: "Справжнє добро ніколи не обернеться на зло. Якби кожне створіння мало трохи терпіння й трохи уважніше ставилося до іншого, багатьох лих просто не існувало б" [1, 63].

Думка про необхідність культивувати й примножувати добро прозвучала у "Казці про пихатість": "...Кожен добрий вчинок треба вшановувати й прославляти, бо невдячність – перший крок до зла, а тим самим і до хаосу й небуття" [1, 98] та в "Казці про кулі зла": "Кожна людина, одна менше, друга більше, з наміром чи з недогляду чинить у своєму житті зло, цим самим викочуючи з себе кулю мороку на весь світ" [1, 122].

“Роман про добру людину” (1973) та “Роман про людське призначення” (1982) за ідейним спрямуванням нагадують народні казки. У цих творах мотив міленаризму (міфологема незнищеного та непереможного добра на Землі) – один із ключових. Герої, які шукають і плекають добро, непереможні: баба Грициха, Дмитрик, винахідники Копиленко, Безручко та ін. Баба Грициха – один із найбільших добротворців у “Романі про добру людину”: “І що з того, що баба ніколи не сварила навіть тих, хто на це гірко заслуговував, бо надто багато добра містилося в її серці, а його вистачало не тільки на добрих, а й на поганих, коли перед її лагідними очима, які багато бачили на своєму віку, забивало дух, і кожний мимоволі клявся собі, що це справді останній раз його нечистий заплутав у мізеру, і на майбутнє він уже такого не допустить?” [2, 13]. Завдяки безмежній доброті, баба Грициха перемогла сатану, який хотів ковтнути її серце “Однак серце баби Грицихи, замість щезнути в гнойових щелепах нечистого, стало на очах збільшуватися, а диявол маліти, аж поки не перетворився на пуголовка, завбільшки з ропуху, що впала до ніг козакові Мамаю, який відчепив з пояса чересок чи порохівницю на довгому шнурку, накинув його на зачев’яділого сатану, зтягнув гузир і, сховавши капшук в оксамитову кишеню, до землі вклонився перед бабою” [2, 222].

У романі легендарний образ козака також не випадковий. Мамай в котрий раз підтверджує головну ідею твору: зло ніколи не отримає перемоги над добром. Цілком правомірно О. Смерек вважає, що “козак Мамай, по суті, перебирає обов’язки Перуна, втілює його міць і набуває свого роду статусу божества” [8, 43].

Добротворці в романах Е. Андіївської – далеко не ідеальні люди. Для письменниці важливим є насамперед не так момент невчинення гріха, як уміння щиро покаятися. Так безмежна доброта, людяність, милосердя отця Гудзія нівелюють його негативні звички, зокрема любов до чарки: “Гудзієве серце містило стільки добра, лагідности й безпосередности, що люди охоче прощали йому гріхи і, прощаючи, ставали самі людяніші й примирливіші навіть там, де щойно пашіли гнівом” [2, 176].

Як і в казках, герої Е. Андіївської, стаючи на шлях добра, перебувають у пошуках істини. І цей шлях часто довготривалий та непростий, згадати хоча б шлях таборового злодія Дмитрика, який змінився під впливом слів корови, Терещенка, проповідей отця Гудзія: “Дмитрик почав розпізнавати себе, зовсім іншого, ні духом, ні тілом наче й не подібного до себе теперішнього, занепалого з виду, а водночас і ставнішого, явно чужого самому собі, але якимось незбагненим чудом усе ще Дмитрика...” [2, 235].

У “Романі про добру людину” змінюється не лише Дмитрик. Разючими є також перетворення Андрійка, за чю душу змагалися Бог і диявол. Після перемоги Бога, хлопець відчув небувалі зміни: “... Голова (а вона нагло поширилася на всі суглоби й клітини, і Андрійко немов позбувся тіла, лишився при самій голові) аж лускалася від щойно почутого, і він уперше задумався над своїм життям” [2, 238].

Як слушно відмітила О. Смерек, “сміслова напруга кожної метаморфози того чи того персонажа сприяє художньому вираженню ідеї перемоги добра над злом ув алегоричному, звідси – широкому аксіологічному сенсі” [8, 26].

Е. Андіївська в романах та казках-притчах часто вживає магічні числа, які використовуються в народних казках, зокрема число сім. У “Казці про двох пальців” такий початок: “Сталося це тоді, коли ще рука мала сім пальців, на небі оберталося сім планет, а кожній людині дано було сім доль” [1, 22]. Число сім зустрічається в “Казці про кулі зла”, йдеться тут зокрема про місто, “котре мало сім брам і сім із чорними дощечками замість облич охоронців” [1, 118]. Магічне число три – в “Романі про людське призначення”: три баби (баба Тася, баба Поліцарка та баба Іваниха) сидять на лавці, у котру перетворився Онуферко Ковжун. У “Романі про людське призначення” число три з’являється під час випробування Петра Сипка, якому мандрівник тричі дає потримати яйце.

Образ яйця в “Романі про людське призначення” виринає неодноразово. Це символ безкінечності, безперервного процесу життя, тому винахід Безручка має яйцеподібну форму. Петру Сипку сниться, як мандрівник випробовує його, даючи таке завдання: три рази потримати в руках три яйця. Якщо Петрові вдасться втримати яйце в руці, то мандрівник зможе перевести його через густий ліс, якщо ні, то він помре. Петро не зміг виконати це завдання, однак мандрівник дає йому шанс виправитися за допомогою добра: “Тільки пам’ятай: коли ти чинитимеш добро, у твоїх грудях, там, де я оце зараз торкну пальцем, оживатиме горлиця. Якщо твоїх добрих учинків назбирається стільки, що горлиці вистачить із них увіратися в колодочки, вона знесе тобі три яйця, яких ти не допильнував, і ми тоді разом підемо крізь цей ліс, що є правим оком твоєї бабуні” [3, 409].

Завдяки своїй тіні, Дмитрик у бою переміг саме трьох кремезних чоловіків з ножами. Кадило зрозумів, що ця перемога була б неможливою, “якби з нього не відокремилася тінь, яка й заходилася визволяти свого власника з халепи” [2, 260].

У романах Е. Андіївської важливу роль відіграє казковий образ дерева-тотема, оберега. Герої “Роману про добру людину” твердо переконані в тому, що німці були приречені на поразку у війні через те, що вони зрубали заповітні чаклунські буки в Карпатах.

Як і в казках, у романах постають образи раю та пекла: рай – це Україна, яку змушені назавжди залишити мешканці Ді-Пі. Розкішний соняшник баби Грицихи – це рай для померлих українців на чужині. Пекло – це більшовицька влада, котра цілеспрямовано знищує український народ. Її представники відшукали українців навіть у Німеччині, в таборах для переміщених осіб, тому письменниця порівнює їх з восьминогами, дикими кабанами-мутантами: “Правда, отець Гудзій одразу зауважив, що в цих диких кабанів-гієн довгий вовчий тулуб і лише кабаняча голова з гострими іклами (може й справді енкаведешники виплекали особливу породу кабанів виключно для полювання на людей)” [2, 207].

Енкаведист настільки огидний та підлий, що у нього “завбільшки з куряче яйце блідно-рожеві присмоктки восьминога” [2, 205], якими він “пускає зеленкуватий слиз” [2, 205].

Ці служителі радянської імперії несуть українцям приниження і смерть. У романах образ смерті пов’язаний саме із більшовицькою владою. Так Свирид Позенко – герой “Роману про людське призначення” – згадує епізод із дитинства,

що припало на роки голодомору. Молодиця-смерть у вишиванці у чорний хрестик роздавала людям воду.

У центрі авторського міфу – образ України. Е. Андіївська не оминає трагічні сторінки свого народу. У творах письменниці часто згадує українські топоніми та гідроніми (Київ-земля обітована, Хрещатик, Дніпро, Лавра).

У її романах Дніпро набуває космічного значення. У “Романі про добру людину” запам’ятовується зворушливий епізод, у якому “баба Грициха підходила до води, вправним рухом розтинала посередині мілкаву річку й прищеплювала на Ізар Дніпро, який одразу ж набрякав океанськими хвилями і, вищаючи й потужнішаючи, перелітав через Карвендель, розсуваючи на боки міттенвальдські гори, як сірники, які щезали в його утробному, шаленому, аж повільному вирі. І тоді вмить відкривалася рівнина на весь світ, крізь яку несамовітійший від вселенського потоку летів Дніпро...” [2, 14].

З Дніпром пов’язані такі міфологеми, як жива та мертва вода. Саме дніпрові води містять життєдайну силу. Для героїв романів Дніпро – це річка життя. “Жива вода” – це насамперед свята вода. Функція живої води – духовно воскресити людину, а також повернути її до життя. Для письменниці-емігрантки, яка сумує за Україною, саме Дніпро з його життєдайною водою є “живою рікою”.

Е. Андіївська акцентує також увагу на образі кольорової плахти, привезеної з України бабою Грицихою. Плахта баби Грицихи теж чарівна. За її допомогою вона може передбачити долю світу: “В баби Грицихи плахта не просто собі звичайна фантина, а ворожійна плахта, яка переходила з роду в рід, і тому баба й не розлучалася з нею, бо що плахта виткана з чар-нитки, зраджувало досвідченому оку вже й те, що плахта не зношувалася й не пускала фарби, хоч баба Грициха часто її прала, та ще й таборовим ядучим милом, від якого аж шкіра облазила ...” [2, 16].

Крім плахти, у “Романі про добру людину” магічну силу має хустка із райськими візерунками. Левко не раз повторював, що від смерті був урятований власною долею, яка поклала йому на груди стару хустку із райськими візерунками, і життя увійшло в його тіло знову: “... Після Жмеренки у нього з тіла душа перемістилася в ту хустку, ...на хустині з райськими візерунками можна літати краще, ніж на летючому килимі” [2, 245].

У романах Е. Андіївської часто здійснюються перетворення героїв, які сприймаються читачами, як належне, зовсім не дивуючи його. О. Смерек аналізує два види художньої умовності в романах Е. Андіївської: життєподібну і нежиттєподібну. На її думку, “друга пов’язана з елементами фантастичного, нереального, неправдоподібного на рівні різних компонентів твору (образо- і характеротворення, сюжету, жанру, хронологу тощо)” [8, 9].

Перетворення в романах Е. Андіївської, як і в казках, так само не викликають подиву. У творах Е. Андіївської “... йдеться передусім про грані переходу образів, предметів, явищ із реальної площини в умовну, тобто про позасвідомі психічні форми, в яких здійснюється цей перехід (наприклад, галюцинація, сон тощо)” [8, 26].

У “Романі про добру людину” Мирон перетворюється на соляний стовп, але ця метаморфоза відбувається лише у Дмитриковій уяві як дивовижне марення.

Часто перетвоєння відбуваються з предметами, рідше з людьми та тваринами. У “Романі про людське призначення” гуска-лелека Безручка немає чітких обрисів. У своєму перетворенні ця істота ніби зупинилася на півдорозі. Вона має риси і гуски, і лелеки, тому важко до кінця з’ясувати, хто ж вона.

Персонажі романів часто змінюють свій вигляд: у них виростають крила, ікла, додаткові руки та ноги. Героїня роману Діана Рибачук вражає своєю несподіваною метаморфозою: із жахом її племінник Тарас спостерігає, як у тітки виростають ікла, а потім безслідно зникають. Тіло Федоренка “вкрилося рухомими майже прозорими напівциркулями, напівбабками й почало рости, дедалі випрозорюючись” [3, 54].

У “Романі про добру людину” також зустрічаються подібні епізоди: Дмитрик бачить “грубезний сніп малих і великих Дмитриків, сплюснених в одне ціле” [2, 234]. Від професора Кави відділяється ще один професор: “Цього я вже справді не доберу, – підніс руку до очей Стецько, щоб краще розгледіти професора Каву, який раптом розчленувався на два професори Кави – один із них, рухливіший, почав блискавично віддалятися від Стецька, зменшившись до kwasolini, а другий, повільніший, спухши горою, приліг на клунки поруч чи, властиво, присів, ніби збираючись упасти, й зосереджено споглядав себе здрібнілого...” [2, 39].

Дмитрик з легкістю дає Гнатові своє тіло, щоб той вирішив свої найважливіші справи. Фантастичними є видива професора Кобилка на Ізарі. Герой бачить: “... прозорі наперстки-ікрини, якими підлітки перекидаються, висновуючи з лискучих чарупок мерехтливу нитку, що одночасно висновується йому з серця, і завдяки цій нитці він крізь вуха, рот, очі, груди вбирає широчезну ріку разом із дівчатами до найнепрístupніших глибин ества...” [2, 191].

О. Смерек стверджує, що “подеколи метаморфози носять космологічний характер і розвиваються в мегамасштабах, позаяк авторка постійно підкреслює зв’язок людини з космосом, ширше – з Богом” [8, 31]. Наприклад, у своїх грудях Онуферко Ковжун бачить Всесвіт.

Однак найважливішим було саме духовне перетворення героїв обох романів. Для Е. Андіївської воно має найбільше значення: Дмитрик із злодія перетворюється на справді добру людину (“Роман про добру людину”); воскресає для нового життя і Федір (“Роман про людське призначення”). Через непрості випробування проходить антиквар із роману “Герострат”.

Розмови Дмитрика з Терещенком змінювали Дмитрика, і він добре усвідомлював ці внутрішні перетворення, не дивуючись їм: “Терещенко, який щойно з видимим зусиллям прокладав шлях до нього і вже по шию ступив йому в легені...” [2, 234].

За задумом авторки, у збереженні та примноженні добра виконують важливу роль чаклуни, ті, хто володіє магією, кому відкриті закони пізнання: баба Грициха, Симеон Супрун який виконує місію “пильнувальника катушок часу”. Винахідник Копиленко прагне винайти “нейтралізатори зла”, які спричинять духовне удосконалення людини. Інженер Копиленко наполегливо працює над своїм винаходом – біофотонами душі: “...Це випромінювання душевних квантів на перші-ліпші предмети, доторкнувшись яких, зло випаровувалося б” [2, 77].

Про незнищенність та важливість добра йдеться в численних авторських відступах. “Роман про добру людину” власне й розпочинається з таких міркувань. Згаданий початок є ключем до прочитання усього твору: “Безмежна доброта – рідке явище. Доброті природа відпустила місця – лише як виняток з її правил. Добру людину нищать, затоптують, коли ж немає сили знищити – глузують, знущаються, і вона завжди гине. Але якби не народжувалася ця безмежно добра людина, яка нагадує нікчемним сотворінням про божественність людського покликання, весь світ не проіснував би й миті. Все буття рознесено б на друзки, і воно ніколи не втілювалося б знову” [2, 9].

Такі роздуми з приводу існування добра і зла неодноразово зустрічаються в романах та казках Е. Андіївської: “Людина, яка знає, що таке добро, – хоч вистачає навіть не знати, а лише прочувати, – мимоволі залюблюється в нього, – я маю на увазі нормальну людину, пересічну, в якій існує поняття добра, а воно існує в кожному, крім, звичайно, покручів, – і легко набуває властивості примножувати його” [2, 77].

Герої романів та казок усвідомлюють, що бути на доброму шляху – нелегка справа: “Щоб бути добрим, треба справди великої мужности” [1, 21]. Але найскладніше – виявити замасковане зло. Тому Терещенко навчав Дмитрика і настерігав, що зло підступне “зло завжди тягне підроблятися під добро” [2, 133].

У народних казках Бог часто бореться за душу людини з чортом. Після нелегкої боротьби добро перемагає зло. Визволений герой переосмислює власне життя. У “Романі про добру людину” Бог і диявол змагаються за Андрійка, який збоку спостерігає за цим. Диявол відступає зі словами: “Ну гаразд, гаразд, нехай цього разу вийде на Твоє. У мене не вистачає терпцю сперечатися з Тобою. Я просто лусну, коли довше побуду в Твоєму товаристві. Але ми ще зустрінемося і тоді побачимо, кому він належатиме!” [2, 58–59].

Отже, використання казкових елементів у романах Е. Андіївської не випадкове. Казковість – органічна світоглядна риса письменниці. Усі казкові образи та незвичайні перетворення героїв сприймаються читачами як реальні. Казкові елементи в “Романі про добру людину”, “Романі про людське призначення”, “Казках” посилюють потужний морально-етичний заряд. Фінал кожної казки – перемога добра над злом, досягнення героями поставленої мети. Тому романи Е. Андіївської завершуються перемогою добра і добротворців. Мотиви фантастичних казок (змієборство, порятунок за допомогою чудодійних предметів), використанні письменницею, також сприяють перемозі добра. Тільки в казках Е. Андіївської відважні герої борються не зі зміями чи драконами, а з підступним дияволом. А Бог допомагає їм у цих змаганнях (баба Грициха, козак Мамай). Чудодійною силою письменниця наділила такі предмети, як кольорова плахта баби Грицихи, хустка із райськими візерунками). Перша виконує пророчу функцію, друга – життєдайну. Письменниця не ідеалізує своїх героїв-добротворців: вони мають чимало слабкостей і недоліків. Але їхнє непоборне бажання стати кращими, добрішими, милосерднішими, уміння щиро покаятися найбільше імпонує письменниці.

“Роман про добру людину” та “Роман про людське призначення” – оригінальна сторінка в історії української літератури. Ці твори відкрили іще одну незнану грань таланту поетеси, художниці, прозаїка Е. Андіївської.

Література

1. Андіївська Е. Казки / Е. Андіївська. – Париж – Львів – Цвікау : “Зерна”, 2000. – 135 с.
2. Андіївська Е. Роман про добру людину / Е. Андіївська. – К. : Орій, 1993. – 272 с.
3. Андіївська Е. Роман про людське призначення / Е. Андіївська. – К. : Орій, 1992. – 454 с.
4. Астаф’єв О. Поети “Нью-Йоркської групи” / Е. Андіївська. – НДПІ ім. М. Гоголя, 1995. – 30 с.
5. Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрями / А. Біла. – Донецьк, 2005. – С. 357–368.
6. Бойчук Б. Декілька думок про Нью-Йоркську групу і декілька задніх думок / Б. Бойчук // Сучасність. – 1979. – Ч. 1. – С. 20–33.
7. Дивнич Ю. Новини до десятиліття молоді поезії за кордоном / Ю. Дивнич // Листи до приятелів. – 1965. – Кн. 5–7. – С. 49–55.
8. Смерек О. С. Романи Емми Андіївської: Художньо-філософські шукання. Міфологізм. Поетика образності / О. С. Смерек. – Львів, 2007. – 191 с.

Анотація

У статті розглянуто казкові елементи у творах “Роман про добру людину” та “Роман про людське призначення” Е. Андіївської, які відкривають оригінальну сторінку в історії української літератури. Наголошується, що казковість є органічною світоглядною рисою письменниці. В аналізованих творах Е. Андіївської усі казкові елементи несуть потужний морально-етичний заряд. Герої-добротворці у романах письменниці позбавлені ідеалізації.

Ключові слова: казка, роман, поетика.

Аннотация

В статье рассмотрены сказочные элементы в произведениях “Роман о хорошем человеке” и “Роман о человеческом назначении” Э. Андиевской, которые открывают оригинальную страницу в истории украинской литературы. Отмечается, что сказочность является органической мировоззренческой чертой писательницы. В рассматриваемых произведениях Э. Андиевской все сказочные элементы несут мощный морально-этический заряд. Герои-добротворцы в романах писательницы лишены идеализации.

Ключевые слова: сказка, роман, поэтика.

Summary

The article deals with fantastic elements in the works “Novel about a good man” and “Novel about human purpose” by E. Andiyevska that open the original page in the history of Ukrainian literature. It is noted that fairy tales are an integral feature of ideological writer. There are all fabulous elements have a strong moral and ethical charge in the analyzed works of E. Andiyevska. Good heroes in the novels of writer devoid of idealization.

Keywords: fairy tale, novels, poetic.